

LA MARE DE DÉU DE LA MERCÈ A LES ILLES GREGUES DE SIROS I TINOS

per Sebastià JANERAS

RESUM

Aquest article estudia l'existència i l'origen de santuaris dedicats a la Mare de Déu de la Mercè, sota aquesta advocació o altres d'equivalents, a les illes de Siros i Tinos, de l'arxipèlag de les Cíclades a Grècia, relacionats amb la implantació i presència en aquests indrets de comunitats catòliques de ritu llatí.

Paraules clau: Mare de Déu de la Mercè, Siros, Tinos, catòlics de ritu llatí a Grècia.

OUR LADY OF MERCY ON THE GREEK ISLANDS OF SYROS AND TINOS

ABSTRACT

This paper discusses the existence and origin of chapels dedicated to Our Lady of Mercy, under this avocation or equivalent ones, on the Greek islands of Syros and Tinos in the Cyclades archipelago. These chapels are

connected with the establishment and presence of Catholic communities of the Latin rite on these islands.

Keywords: Our Lady of Mercy, Syros, Tinos, Catholics of the Latin rite in Greece.

PREÀMBUL

A l'illa de Siros (Σύρος), una de les Cíclades, a Grècia, dins el municipi de Khrussa (Χρούσα), hi ha un santuari dedicat a la Mare de Déu dita Faneromeni (Φανερωμένη), és a dir, 'l'Apareguda', que no és altra que la Mare de Déu de la Mercè. És un santuari molt freqüentat pels catòlics de l'illa de Siros (de fet, és anomenat Πανσυριανό προσκόνημα, 'Santuari de tot els de Siros'), de les Cíclades i de tot Grècia, però també és visitat per ortodoxos. La festa de la Mare de Déu de la Mercè, Panagia Faneromeni (Παναγία Φανερωμένη, o simplement Φανερωμένη), el 24 de setembre, és celebrada amb molta solemnitat, ja des d'una setmana abans.

A l'illa de Tinos (Τήνος), també de les Cíclades, la parròquia del poble de Kekhros (Κέχρος) té per titular la Mare de Déu de la Mercè, anomenada també Faneromeni, o, amb una forma popular, Ξεσκλαβώτρα (Xesklavotra), és a dir, 'Alliberadora d'esclaus'. La festa, solemne, també se celebra el 24 de setembre.¹

Quin és l'origen d'aquesta devoció en terres gregues? Es tracta, evidentment, de les comunitats catòliques de ritu llatí de les illes esmentades.

TÒPICS QUE CAL DESMUNTAR

Entorn d'aquest tema, d'altra banda no estudiat pròpiament per cap dels dos costats, grec o català, hom pensa fàcilment en la dominació catalana a la Mediterrània oriental o en l'orde dels Mercedaris com a

1 Al Pireu, al barri de Ταμβούρια (Tamvúria), hi ha encara una parròquia dedicada a la Mare de Déu Faneromeni, és a dir, la Mare de Déu de la Mercè. La devoció hi fou portada per gent de l'illa de Siros.

difusors d'aquest culte.² Però no es poden adduir documents que ho avalin. Malgrat tot, així s'ha escrit en diverses ocasions, sense cap prova documental. Per exemple, una publicació dels mercedaris francesos, *Almanach de la Merci*, del 1931, en una cronologia de fets relatius a la Mercè, diu: «1304. Fanéromeni dans l'île de Syra en Grèce se place sous la protection de N. D. de la Merci.» En un altre número de l'any anterior, 1930, llegim: «Fanéroméni dans l'île de Sira en Grèce, célèbre le 1er. Octobre la solennité de N. D. de la Merci, à laquelle l'île est consacrée depuis cinq siècles.» Això portaria al segle xv. A més, hi ha l'error del primer d'octubre. La festa se celebrava ja de sempre el 24 de setembre. En el mateix *Almanach de la Merci* s'esmenta també la Mare de Déu de la Mercè a Tinos.³

En èpoques recents hi ha hagut alguns contactes epistolars amb el santuari de la Mare de Déu Faneromeni amb vista a esclarir l'origen d'aquesta devoció a l'illa de Siros. N'hi hagué un, el 8 de març de 1972, entre el rector de la basílica de la Mercè, Llorenç Castells, i el rector de Faneromeni, Sevastianós Rossolatos.⁴ L'any 1988, el Rev. Fragkiskos Varthalitis escrivia al P. Joan Devesa, mercedari del santuari del Puig, al País Valencià, per demanar-li dades històriques per a fonamentar la devoció de la Mare de Déu de la Mercè a Siros. En la seva resposta, del dia 1 de juliol, el P. Devesa cita, com a única documentació, les al·lusions esmentades més amunt de l'*Almanach de la Merci* i fa una breu exposició de la història de la devoció a Catalunya, amb l'Aparició de la Mare de Déu i la fundació dels mercedaris. Després exposa a grans trets la història de l'expedició catalana a Grècia. En cito uns passatges:

- 2 És sabut que els mercedaris es van estendre més per Occident, i fins a l'Amèrica Llatina, sense incidència al Pròxim Orient. Per a la història de l'orde de la Mercè, vegeu Faustino GAZULLA i Joan DEVESA, *La Orden de Nuestra Señora de la Merced: Estudios histórico-críticos (1218-1317)*, València, Instituto Histórico P. Faustino D. Gazulla, 1985; James William BRODMANN, *L'orde de la Mercè: El rescat de captius a l'Espanya de les Croades*, Barcelona, Quaderns Crema, 1990; *La Orden de Santa María de la Merced (1218-1992): Síntesis histórica*, Roma, Afeisom, 1997, col·l. «Biblioteca Mercedaria», 6. He pogut consultar també, a la Cúria Generalícia dels mercedaris, a Roma, el *Liber procuratoris: Libro donde se escriben todos los despachos que se sacan para la religión de Ntra. Sra. de la Merced Redención de Cautivos, 1700-1786*, 7 v. Hi apareixen molts casos de redempció de captius a la Mediterrània, i concretament en pobles de la costa catalana, però no hi ha cap referència a les illes gregues.
- 3 Aquí sí que la festa havia estat celebrada el dia 1 d'octubre, però actualment se celebra el 24 de setembre, com veurem.
- 4 He vist només la carta del primer al segon, però sé, per comunicació personal del Rev. Sevastianós Rossolatos, que li va enviar algun fulletó.

Es cosa más que probable que los orígenes de la devoción a Nuestra Señora de la Merced en la isla de Siros están en la Expedición a Grecia de los Almogávares, catalanes en su mayoría, devotos de Santa María de la Merced, y acaudillados por Jefes catalanes afectos a la Orden de la Merced. Así es que la devoción a Ntra. Sra. de la Merced en Siros comenzó, con toda probabilidad, en el lapso de tiempo que va del 1302 (fecha en que llegaron los Almogávares a Grecia) al 1392 (fecha en que terminó la dominación catalana sobre los condados de Atenas y Neopatria). ¿Por qué permaneció viva hasta hoy la devoción a Santa María de la Merced en la isla de Siros, con su santuario en Faneroméni? Yo, desde aquí, podría responder a esa pregunta diciendo que, tal vez, en Siros, por ser el puerto de mayor actividad entre las islas del Egeo cercanas al continente, se estableció un mayor número de familias catalanas, considerándose más seguras en la isla que en tierra continental, y ellas fueron las que implantaron la devoción y sus descendientes griegos la mantuvieron hasta hoy.

Aquestes referències i textos són recollits, amb algunes altres dades, en un petit opuscle preparat, l'any 1990, pel llavors rector de Faneromeni, l'esmentat P. Sevastianós Rossolatos,⁵ «*Η Φανερωμένη*». *Το προσκύνημα στη Σύρο της Παναγίας «Της Λύτρωσης*». I aquestes opinions queden reflectides encara en un llibre guia de Siros, de Tassos Anastassíu, on es diu sobre Faneromeni:

El culte de la Faneromeni es va establir a l'illa per iniciativa de les unitats de l'exèrcit català (croats) que es trobaven en aquella època en els mars grecs. Els catalans van portar les seves tradicions devocionals sobre la Mare de Déu de la Redempció, de Barcelona, al terreny siríota, on es va consolidar progressivament per part dels fidels la piadosa veneració de Faneromeni com a Centre de la Mare de Déu.⁶

5 Posteriorment arquebisbe llatí d'Atenes (1914-1921).

6 «Η λατρεία της Φανερωμένης στο νησί καθιερώθηκε με πρωτοβουλία καταλανικής στρατιωτικής (σταυροφορικής) μονάδας, που βρισκόταν την εποχή εκείνη στις ελληνικές θάλασσες. Οι καταλανοί μετέφεραν τις λατρευτικές τους παραδόσεις υπέρ της Παναγίας της λύτρωσης της Βαρκελώνης, στο συριανό χώρο, όπου και εμπεδώθηκε βαθμιαία από τους πιστούς η ευλαβής προκόνηση της Φανερωμένης ως Θεομητερικού Κέντρου» (Tassos ANASTASSÍU, *Σύρα. Ιστορική μνήμη. Περιήγηση, Siros, 1993, p. 97*).

Aquesta és la creença popular i generalitzada, però, com he dit, no hi ha cap font que ho avaluï. D'altra banda, la capella anterior a l'actual església havia estat ortodoxa fins al segle XVIII. La qüestió és: com va arribar la devoció de la Mare de Déu de la Mercè a les illes esmentades de Siros i Tinos, a les Cíclades?⁷

HISTÒRIA DE LES ILLES CÍCLADES

En primer lloc, és bo de fer un repàs ràpid de la història de la dominació llatina a les Cíclades, i més concretament a les illes de Siros i Tinos.⁸

Després de la conquesta de Constantinoble pels cavallers de la IV Croada, l'any 1204, les potències vencedores es repartiren l'Imperi bizantí en l'anomenada *Partitio terrarum imperii Romaniae*. Venècia s'endugué la part més gran: només a Constantinoble, obtingueren tres vuitenes parts de la ciutat, inclosa Santa Sofia, i, en total, un quart i mig de l'Imperi, amb la qual cosa es creà un imperi colonial i Venècia es convertí en la mestressa de l'Egeu i de la Mediterrània oriental.

L'any 1207, el venecià Marco Sanudo, que havia participat en la IV Croada i era nebot del dux de Venècia Enrico Dandolo, s'apoderà de l'illa de Naxos, on creà el ducat de Naxos o ducat de l'Arxipèlag (Δουκάτον Αρχιπελάγου), o encara, ducat de l'Egeu.⁹ Seguiren, fins al 1210, les altres illes de les Cíclades, que després repartí entre els qui havien col·laborat amb ell, tot i que, com a duc, implantà un sistema feudal.

Aquí interessen les illes de Siros i Tinos. Marco Sanudo es quedà Naxos, Paros, Andíparos, Milos, Kímolos, Sifnos, Kithnos i Siros. Els

7 Val a dir que en molts escrits els mateixos grecs catòlics (per exemple, en l'opuscle esmentat *Η Φανερωμένη*, o en articles al periòdic *Ανατολή*), en parlar del santuari de Faneromeni, per tal d'explicar-ne el titular, es limiten simplement a repassar la història de l'aparició de la Mare de Déu de la Mercè a sant Pere Nolasc, el 1218, i a la intervenció de sant Ramon de Penyafort i del rei Jaume I.

8 Vegeu Ben J. SLOT, *Archipelagus turbatus: Les Cyclades entre colonisation latine et occupation ottomane (c. 1500-1712)*, Leiden, Peeters, 1982, 2 v.

9 És sabut que *Ἀρχιπέλαγος* (arxipèlag, 'mar principal') designava originàriament el mar Egeu i, posteriorment, les illes del mar Egeu (i d'aquí, qualsevol grup d'illes). Encara avui, l'arquebisbe llatí de Naxos, Paros, Tinos, etc. porta el títol d'arquebisbe de tot l'Egeu.

germans Andrea i Geremia Ghisi es quedaren Tinos, Míkonos i alguna altra illa. I així com a Constantinoble fou instaurat un patriarca llatí, els venecians crearen també aviat, ja al mateix segle XIII, bisbats llatins a les illes, i els catòlics llatins, forasters o autòctons, hi arribaren a ser majoria, sobretot a Siros.¹⁰

Siros

L'illa de Siros estigué sota el govern dels Sanudo fins al 1383, en què foren succeïts per la família Crispo fins que l'illa caigué sota els otomans el 1566.¹¹ És l'època coneguda com a Venetocràcia (o, encara, Francocràcia). Els nous senyors de l'Egeu establiren també aviat bisbes llatins. Pel que fa a Siros, els primers que apareixen són bisbes titulars de l'illa, que alhora són auxiliars en diòcesis franceses o flamenques. El primer bisbe de Siros que és donat com a tal és Agnelinus (Αγνελλίνος), vers 1350.¹² Cal notar que el títol era «bisbe de la Suda», que és el nom que els venecians van donar a l'illa. Tot i l'establiment de bisbes llatins, la comunitat catòlica era inicialment petita, però arribà a constituir la majoria de la població, de manera que l'illa de Siros fou coneguda com a «illa del Papa». L'element

- 10 Sobre aquests bisbats llatins, cf. Michel LE QUIEN, *Oriens Christianus in quattuor patriarchatus digestus*, París, 1711, 3 v. (reedició anastàtica: Graz, 1958); Konrad EUBEL, *Hierarchia catholica medii et recentioris aevi*, Münster, 1913-1978, 8 v.; Giorgio FEDALTO, *Hierarchia ecclesiastica orientalis: series episcoporum ecclesiarum christianarum orientalium*, Pàdua, Messaggero, 1988-2006, 2 v. Vegeu també [Markos FÓSKOLOS], «Series episcoporum Ecclesiae Latinae in Grecia», *Anno Domini*, 1 (2003), p. 249-269.
- 11 Per a la història de l'illa de Siros, cf. Andreas FRAGKIDIS, *Ιστορία της νήσου Σύρου*, Atenes, 1975; Andreas DRAKAKIS, *Η Σύρος επί Τουρκοκρατίας*, Ermúpolis, 1948; Timoléon AMPELÁS, *Σύντομος εκκλησιαστική ιστορία της νήσου Σύρου*, Atenes, 1967; Markos N. ROUSSOS-MILIDONIS, *Syra sacra, Θρησκευτική Ιστορία της Σύρου*, Ermúpolis, 2007.
- 12 Cf. Markos N. ROUSSOS, *Επίσκοποι Σύρου (1275-2000)*, Siros, 2001. Hi ha una vacil·lació en la llista de bisbes de Siros. Vegeu-ne una en Michel LE QUIEN, *Oriens Christianus...*, 3, col. 866-867; també Giovanni MARANGO, *Notizie storico-ecclesiastiche sulla diocesi di Sira*, Atenes, 1884. És la que ofereix Markos N. ROUSSOS-MILIDONIS, *Syra sacra...*, p. 56. En aquesta llista hi figurava també — i el seu nom apareix encara en una làpida a l'atri de la catedral de Sant Jordi, a Siros — un bisbe català, Pere Màrtir Gau (Πέτρος Γκάου), que, en la llista donada per Le Quien i en d'altres, figura com a *episcopus Cyrenensis*. En realitat, fou un bisbe auxiliar d'Urgell, consagrat el 1542; cf. Cebrià BARAUT, Jesús CASTELLS, Benigne MARQUÈS i Enric MOLINÉ, *Episcopologi de l'església d'Urgell*, La Seu d'Urgell, Societat Cultural Urgellitana, 2002, p. 129-130. Ho recull també així Markos N. ROUSSOS, *Επίσκοποι Σύρου...*, p. 62. La confusió potser venia del títol episcopal de Gau: *episcopus Cyrenensis*, de Κηρηνεΐα, a Xipre, confós amb *Syrensis*.

eclesiàstic es fornien sobretot des d'Itàlia, especialment des de Venècia. Dos ordes religiosos hi tingueren una importància rellevant: els caputxins, cridats pel bisbe Marengos l'any 1635,¹³ i els jesuïtes, que s'establiren a Ano Sira l'any 1744 per obra del bisbe Delongui.¹⁴ Bé que sota dominació otomana, eclesiàsticament Siros, que havia depès del patriarca llatí de Constantinoble, passà a dependre de la Congregació de Propaganda Fide des de la seva creació (1622).

La localitat principal de l'illa, on es concentrava sobretot la comunitat catòlica, era el turó anomenat Kastro (Κάστρο), o castell, coronat per la catedral llatina de Sant Jordi, conegut avui com a Ano Siros o Ano Sira, és a dir, part alta de Siros, i que constitueix un municipi independent d'Ermúpolis, la capital. També és dita Πάνω Χώρα, és a dir, la part alta de la capital.¹⁵

En la guerra d'independència de Grècia (1821), Siros es mantingué neutral, i això feu que molts pròfugs provinents de Quios i d'altres illes s'hi establissin a partir d'aleshores. Llavors edificaren una nova ciutat portuària, a la qual donaren el nom d'Ermúpolis (o Hermúpolis), és a dir, 'Ciutat d'Hermes', el déu de la mitologia grega considerat el patró del comerç. Tota la ciutat, per tant, és del segle XIX, amb edificis d'estil neoclàssic, sobretot al barri residencial de Vapòria (Βαπόρια). El port d'Ermúpolis fou el més important de Grècia abans que no ho fos el del Pireu. En general, els nouvinguts eren ortodoxos, i llavors foren construïdes noves esglésies a la ciutat d'Ermúpolis i en sorgí el barri de Vrondado (Βροντάδο), que s'enfila per un altre turó, coronat per l'església de l'Anàstasi (Ανάστασης). Altres esglésies ortodoxes, a la capital, Ermúpolis –a més de les esglésies de la Trinitat i de Sant Nicolau «dels pobres», a Ano Sira –, són: la Transfiguració, que és la seu metropolitana; la Dormició de la Mare de Déu (que conserva, a l'atri interior, una icona d'El Greco), i Sant Nicolau, al barri de Vapòria.

- 13 Aquesta és la data pròpiament de l'establiment dels caputxins. Pocs anys abans ja es coneix la presència a l'illa d'alguns frares. Cf. Markos N. ROUSSOS-MILIDONIS, *Syra sacra...*, p. 85-88. Per a una visió general dels caputxins a Grècia, vegeu Markos N. ROUSSOS-MILIDONIS, *Φραγκισκανοί Καπουκίνοι. 400 χρόνια προσφορά στους Έλληνες*, Atenes, 1996; LORENZO DA FARA, *I cappuccini e la missione di Grecia*, Milà, 1998.
- 14 Markos N. ROUSSOS-MILIDONIS, *Syra sacra...*, p. 127-129. Per a una visió general dels jesuïtes en territori grec, vegeu, Markos N. ROUSSOS-MILIDONIS, *Ιησουΐτες τον 17 και 18 αιώνα περιγράφουν το Αιγαίο*, Atenes 1989; *Ιησουΐτες στον ελληνικό χώρο (1560-1915)*, Atenes, 1991.
- 15 Χώρα (Khora), en el llenguatge habitual, designa la capital, Ermúpolis.

Els catòlics tenen tres esglésies a Ano Sira: la catedral, dedicada a sant Jordi (popularment Σαν Τζόρτζης); Sant Sebastià, popularment Σα Μπαστιάς (Sa Bastiàs), i la de la Mare de Déu del Carme, Παναγιά του Καρμήλου (també, popularment, Δεκάρμενη), i una, l'Anunciació (Ευαγγελισμού), a Ermúpolis. Els diversos pobles de l'illa poden tenir majoria catòlica o ortodoxa. Dins el municipi de Khrussa hi ha el santuari de Faneromeni (Φανερωμένη), objecte d'aquest estudi.¹⁶

Tinos

L'illa de Tinos, en el repartiment venecià (1207), quedà, com s'ha dit, en mans de la família Ghisi, els germans Andrea i Geremia.¹⁷ Això durà fins a l'any 1390, en què passà sota administració directa de Venècia. I no caigué sota els turcs fins l'any 1715. Per tant, a diferència de Siros, a Tinos el període de turcocràcia tingué només una durada d'un segle (1715-1821). Com a Siros, els venecians hi instal·laren un bisbe llatí. El primer de la sèrie fou Bonifaci (1295-1300). Els llatins, inicialment, eren molt pocs. Segons l'historiador Markos Fóskolos, un canvi significatiu en aquest sentit no es donà fins a la segona meitat del segle xv.¹⁸ Com a Siros, hi ha pobles amb majoria catòlica i d'altres amb majoria ortodoxa. La seu episcopal llatina, amb la catedral, dedicada a la Mare de Déu del Roser (Η Παναγία του Ροδαρίου), no es troba a la capital, Tinos —o simplement Khora (Χώρα)—, sinó a Xinara (Ξινάρα), a l'interior de l'illa; però l'antiga catedral, de la qual queden els murs, era a Exomburgo (Εξώμβουργο o Ξώμβουργο), al punt més alt de l'illa, on hi ha un santuari del Sagrat Cor i una residència de jesuïtes.

16 L'illa de Siros té uns 20.000 habitants, dels quals uns 8.000 són catòlics.

17 Per a la història de Tinos, cf. Markos FÓSKOLOS (ed.), *Tήνος. Ιστορία και πολιτισμός*, Tinos, 2005-2006, 2 v.; Markos FÓSKOLOS, «Η Τήνος από Γκιζοκρατία στη Βενετοκρατία», *Τηνιακά Ανάλεκτα*, 4 (2000), p. 137-171; Geòrgios DORIZAS, *Η μεσαιωνική Τήνος*, Atenes, 1976. També el volum miscel·lani: Markos FÓSKOLOS (ed.), *Από την Τήνο του βενέτου δόγη στην Τήνο της Υψηλής Πέλλης: 300 χρόνια από την παράδοση ου κάστρο της Τήνου* (Δήμος Τήνου. Α' Ιστορικό Συνέδριο), Tinos, 2017.

18 Sobre la història dels catòlics a Tinos, cf. Markos FÓSKOLOS, «Πότε έγιναν καθολικοί οι κάτοικοι της Τήνου;», *Τηνιακά Μηνύματα*, 34-35 (2004-2005); Markos FÓSKOLOS, «Οι απαρχές της καθολικής Εκκλησίας στην Τήνο», *Απνο Domini*, 2 (2005), p. 255-302; Markos FÓSKOLOS, *Καθολικοί και ορθόδοξοι στη Τήνο τον 18° αιώνα*, Tinos, 1979, col·l. «Τηνιακά Ανάλεκτα», 1.

Per part ortodoxa, a l'extrem superior de la capital hi ha un gran santuari marià, Ευαγγελίστρια (Evangelístría, és a dir, l'Anunciació), on es venera una icona que hi va ser trobada l'any 1823, gràcies a una revelació que rebé santa Pelàgia, monja del monestir de la Dormició de la Mare de Déu, al poble de Kekhrovuni (Κεχροβούνη). El santuari de l'Ευαγγελίστρια és el centre de pelegrinatge més important de Grècia, equiparable en molts aspectes (font d'aigua, miracles, etc.) a Lorda. Cada any, el 15 d'agost s'hi aplega una gran multitud de pelegrins vinguts de tot Grècia.¹⁹

Pel que fa a l'objecte d'aquest estudi, interessa, com he dit, el poble de Kekhros, catòlic, la parròquia del qual està dedicada a la Mare de Déu de la Mercè.²⁰

LA MARE DE DÉU DE LA MERCÈ A LES CÍCLADES

En la història de tots aquests fets sobre la dominació llatina a les Cíclades, no apareix mai cap al·lusió a una capella dedicada a la Mare de Déu de la Mercè o al simple fet d'aquesta devoció. Tampoc en la descripció que d'aquestes illes fa Cristoforo Buondelmonti en la seva coneguda obra *Liber insularum archipelagi*, l'any 1420. Ni en els estudis sobre les relacions comercials dels catalans a Grècia o sobre el mercat medieval d'esclaus a la Mediterrània. Cal esperar, segons la documentació de què disposem, fins al segle XVII per trobar esmentada la Mare de Déu de la Mercè, no pas, però, amb aquest nom, sinó amb el títol molt generalitzat de Faneromeni, primer a Siros i després a Tinos.

Siros

A l'illa de Siros hi ha, com he dit, el santuari de la Faneromeni (η Φανερωμένη), nom que significa 'l'Apareguda'. És una advocació mariana molt corrent a l'Església ortodoxa. Per tant, inicialment no té cap vinculació amb la Mare de Déu de la Mercè, tot i que aquesta advocació i l'orde religiós que hi està relacionat, el dels mercedaris, té origen en una aparició (o un descens) de la Mare de Déu.

19 Molts pelegrins s'hi acosten de genolls pel carrer que hi mena i per les escales del santuari, recobertes d'una catifa vermella.

20 L'illa de Tinos té uns nou mil habitants, dels quals uns tres mil són catòlics.

A Siros, hi havia, i encara hi ha actualment, un gran nombre de capelles campestres, de propietat privada. Una d'aquestes, sota l'advocació de Faneromeni, i predecessora de l'actual santuari, és la que constitueix l'objecte d'aquest treball. Edificada a mitjan segle XVII, es troba dins del municipi de Khrussa (Χρούσα), dalt d'una muntanya d'uns quatre-cents metres. Era propietat de la família Khalavazís (Χαλαβαζής) i és en els testaments de membres de la família on apareix esmentada amb el seu nom aquesta capella.

Nicolau Khalavazís, fill de Jordi, casat (1629) amb Maria Sargologos (Μαρία Σαργολόγου) i pare d'Anna, Linardos i Katerina, era el propietari de la capella i de les terres adjacents. Segons Andreas Drakakis,²¹ que no en dona la referència documental, bé que n'esmenta una frase, la primera menció d'aquesta capella va ser en una deixa de la filla major de Nicolau, Anna. Segons el document de la donació,²² Anna, el 26 d'octubre de l'any 1678, «fa donació, per al bé de la seva ànima (διὰ ψυχικὴν αὐτῆς χρίαν), a la senyora de Faneromeni (τῆς κυρᾶς τῆς Φανερωμένης), al lloc de Velidú (στο Βελιδού)», de dos terrenys (2 χωράφια)».

El pare d'Anna i propietari de la capella, Nicolau Khalavazís, un cop pujats els fills, es feu monjo (calòger, καλόγερος,²³) amb el nom de Nectari. El 20 de setembre de 1685 feu un testament, perquè, «trobant-se malalt en el cos, però tenint clares la ment i la llengua (εὐρισκόμενος ὁ λεγόμενος ἀσθενῆς εἰς τὸ κορμὶ ἀμὴ ἔχοντας τὸν νοῦν καὶ τὴ γλῶσσαν καθαρὴν), vol ordenar la seva ànima, perquè no li arribi la mort com un lladre, com proclama el sant Evangeli». En aquest testament deixa unes terres al seu fill Linardos i li encomana que tingui cura de «la nostra església de Faneromeni», que ha de passar de fills a fills: «διὰ νὰ ἔχη τὴν ἔννοιαν τῆς ἐκκλησίας μας τῆς Φανερωμένης διὰ πάντα, παιδιῶν παιδιῶν του».²⁴

Linardos, el fill de Nicolau Khalavazís, es casà (1677) amb Magdalena Làvari (Μαντελένα Λάβαρη) i tingué sis fills. En el seu testament,²⁵ fet el 25 de juny de l'any 1702, recorda que el seu pare li deixà la capella de Faneromeni amb el terreny circumdant i repeteix que l'església ha

21 Andreas DRAKAKIS, *Η Σύρος επί Τουρκοκρατίας*, p. 161.

22 Conservat a l'Arxiu Episcopal de Siros: Αρχεὶο Καθολικῆς Επισκοπῆς Σύρου (ΑΚΕΣ). N'he pogut veure una còpia.

23 Literalment, 'bon vell', títol respectuós donat als monjos.

24 Vegeu el text sencer del testament en Andreas DRAKAKIS, *Η Σύρος επί Τουρκοκρατίας*, p. 161-163.p

25 Vegeu el text sencer del testament en Andreas DRAKAKIS, *Η Σύρος επί Τουρκοκρατίας*, p. 163-164.

de passar de fills a fills (νὰ πηγαίνη παιδιῶν τῶν παιδιῶν του διὰ τὴν κυβέρνησιον τῆς αὐτῆς); ha de romandre, doncs, propietat de la família. Al servei litúrgic de la capella hi havia sempre un prevere (papàs), que en temps de Linardos era Jordi Guize (Γιώργης Γίζε),²⁶ al qual, segons el testament, cal donar el que necessiti per al servei de l'església i perquè faci memòria del calòger Nectari, el seu pare, i també de la seva mare, i que, a la mort del papàs Jordi, continuï l'obligació que l'església passi de papàs a papàs, «als grecs» (εἰς τοὺς γρεκοὺς), és a dir, que quedi en mans de sacerdots ortodoxos. De fet, no es parlava mai d'ortodoxos i catòlics, sinó de grecs i llatins.²⁷

Una cosa a observar en aquests documents, redactats per ortodoxos, és que eren fets i signats a la cancelleria del bisbat catòlic, a Ano Syra (Ermúpolis encara no existia).²⁸ I hi havia molts matrimonis mixtos. La muller de Linardos era catòlica i els fills foren batejats llatins. Així és com la capella de Faneromeni passà gradualment a mans de catòlics, ja fos perquè la mateixa família esdevingué catòlica (els fills de Linardos es van casar amb catòlics), ja fos perquè els Khalavazís se la van vendre a una altra família catòlica. L'últim papàs responsable del culte de la capella que coneixem és el ja esmentat Jordi, que morí l'any 1728.

Quan esdevingué, de fet, catòlica la capella de Faneromeni? Segons la relació feta pel visitador apostòlic monsenyor Sebastiani, carmelita, l'any 1667, a l'illa de Siros hi havia dues esglésies ortodoxes a la capital, Ano Syra: Sant Nicolau i la Santíssima Trinitat, i tres més fora de la ciutat, en altres llocs de l'illa. Una d'aquestes no podem saber quina era; segons Drakakis,²⁹ les altres dues eren certament, encara que no se'n digui el nom, Santa Parasceve (Αγία Παρασκευή) i Faneromeni (Φανερωμένη), que apareixen esmentades poc després. De fet, la primera vegada que trobem esmentada explícitament l'església de Faneromeni és en la donació, ja esmentada, que fa Anna, la filla de Nicolau Khalavazís, l'any 1678. Llavors era ortodoxa. I, com he dit, la capella passà de Nicolau (Nectari) al seu fill Linardos i «als fills dels fills», i era servida per preveres

26 Την σήμερον ἐφημέριον.

27 Vittorio PERI, «Le vocabulaire des relations entre les Églises d'Occident et d'Orient jusqu'au XVIIe siècle», *Irénikon*, 65 (1992), p. 194-199. Aquesta nomenclatura era molt corrent a les illes de Siros i Tinos. Pel que fa a aquesta darrera, un document venecià parla de matrimonis mixtos (llatins i grecs) que vivien *alla grechesca*, és a dir, segons els costums grecs (ortodoxos). Cf. Markos FÓSKOLOS, «Οι απαρχές...», p. 267.

28 En aquests documents hi apareixen sovint termes d'origen italià, com, per exemple, en el testament de Nectari: Ἐρρεσβάρισεν (*riservare*) ο πρετενδέρη (*pretendere*).

29 Andreas DRAKAKIS, *Η Σύρος ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, p. 144.

ortodoxos (εις τοὺς γρεκοὺς). Des de la mort de Jordi Guize (1728) – el darrer papàs de qui tenim notícia –, no trobem esmentada Faneromeni fins a l'any 1788, en la relació a la Congregació de Propaganda Fide feta per Joan Baptista Fonton (Ἰωάννης Βαπτιστῆς Φόντων), franciscà conventual, bisbe de Siros (1786-1799). Allí es diu que els ortodoxos de l'illa tenen tres esglésies: Sant Nicolau i la Santíssima Trinitat, a ciutat (és a dir, Ano Syra), i Santa Veranda, fora ciutat. No esmenta Faneromeni, senyal que llavors ja era una església catòlica. Degué ser en aquest període de temps, en els seixanta anys que van des de la mort del papàs Guize (1728) fins a la relació del bisbe Fonton (1788), que la capella de Faneromeni hauria passat a mans catòliques i, doncs, llatines?

Drakakis, que cita aquest document del bisbe Fonton per indicar que en aquesta època la capella de Faneromeni ja era catòlica, poc després dona com a data *ante quem* l'any 1757, en què Pietro Martire De Stefani, arquebisbe de Naxos, feu una visita apostòlica a Siros, durant l'episcopat del bisbe Giustiniani (Υἰάκινθος Μαρία Ιουστινιάνης, 1752-1786), i n'envià una relació a la Congregació de Propaganda Fide.³⁰ En aquest document, en el qual es parla en algunes ocasions dels «grecs» o «cismàtics», no s'esmenta cap església ortodoxa, cosa que indicaria que Faneromeni ja era catòlica. Però en la llista de les esglésies o capelles esparses per l'illa no apareix aquest nom i solament hi figura aquesta referència genèrica: «Beata Vergine 26»;³¹ una d'aquestes vint-i-sis esglésies era la de Faneromeni? Ens hem de quedar, doncs, amb la referència, per omissió, dels documents de 1757 i 1788.

He esmentat més amunt el nom del papàs Jordi Guize, que tenia cura de la capella de Faneromeni en temps de Nicolau i Linardos Khalavazís. L'any 1704 va rebre la capella de Sant Nicolau.³² Va deixar llavors la de Faneromeni, la qual hauria passat ja llavors a mans catòliques? No ho sembla, atès el testament de Linardos, del 1702, en què es repeteix que la capella ha de passar de papàs a papàs, amb l'aclariment: εις τοὺς

30 Andreas DRAKAKIS, *Η Σύρος ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, p. 164.

31 Cf. Georg HOFMANN, *Vescovadi cattolici della Grecia*, III, Siros (OCA 112), Roma, 1937, p. 119.

32 Era la capella més antiga de l'illa (1590), situada al Kastron (o Ano Syra), coneguda encara avui com Sant Nicolau dels Pobres, en contraposició a l'església de Sant Nicolau a la capital, al barri de Vapòria. La venda li fou feta pel moribund papàs Leonardos Salakhas. Cf. Andreas DRAKAKIS, *Η Σύρος ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, p. 144-150; el document de donació, p. 165. Cf. també Markos N. ROUSSOS-MILIDONIS, *Syra sacra...*, p. 228.

γρεκούς. Cal situar, doncs, el pas de la capella a mans catòliques vers la primera meitat del segle XVIII.

L'antiga esglésiola de Faneromeni era una capella campestre, de propietat familiar i, des que en tenim coneixement pels testaments esmentats, propietat de la família Khalavazís. No hi ha documents per a datar-la; el primer esment, com hem vist, és de l'any 1678. Aquesta capella s'ha conservat en bon estat i va ser restaurada a la fi del segle XX, eliminant el guix blanc que la cobria i deixant-ne la pedra al descobert.

FIGURA 1. Antiga capella de Faneromeni.

Però aquesta capella, de mides molt reduïdes, resultava del tot insuficient per acollir els fidels que hi acudien, catòlics i també ortodoxos. El 26 d'agost de 1883, el bisbe Teòfil Massucci (Θεόφιλος Μασσούτζης, 1880-1894)³³ constituí, a petició dels mateixos fidels, una comissió que havia de recollir fons per a la construcció d'una nova església, dedicada a la Mare de Déu, «anomenada comunament Faneromeni» (κοινώς λεγομένη η Φανερωμένη), «atès que certament aquest títol de la Mare de Déu», diu el bisbe Massucci, «té un prestigi immens entre els nostres conciutadans orientals,³⁴ i molts en aquesta festa venen a aquest temple per devoció».³⁵ Aquest aclariment sobre la denominació popular indica per via indirecta que l'església era dedicada a la Mare de Déu de la Mercè. Una crònica de l'any anterior, 1882, diu que la festa de la Mare de Déu de Faneromeni el setembre (el 24, certament) havia estat celebrada «amb esplendor» (με λαμπρότητα).

Aquí cal parlar de la icona que posseïa aquesta capella. Es tracta d'una icona sobre fusta, d'un estil popular, que representa la Mare de Déu dreta, coronada, amb l'infant Jesús al braç esquerre.³⁶ Porta un vestit vermell i un mantell blau, i del coll li penja per davant un escapulari blanc on, malgrat l'estat en què es troba la pintura, s'hi veu un escut que no és altre que el de la Mare de Déu de la Mercè. Als seus peus hi ha una cadena trencada. No és habitual de veure, en esglésies catòliques llatines de Grècia, icones sobre fusta, sinó més aviat quadres amb una pintura o una reproducció impresa. Per l'existència d'aquesta icona i l'advocació a què és dedicada l'església, Faneromeni, Drakakis conclou que certament l'església havia estat abans ortodoxa, ja que — diu — la icona correspon a l'art bizantí i aquesta advocació és estrangera a l'Església catòlica.³⁷

33 Itàlia, nascut a Castignano, a la regió de les Marques.

34 És a dir, ortodoxos.

35 «Καθόσον μάλιστα ό τίτλος ούτος τής Παναγίας μεγίστης τυγχάνει ύπολύψεως παρά τοίς συμπολίταις ήμών Άνατολικοίς, και πλείστοι κατά την έορτήν ταύτην μεταβαίνουσι εν τῷ Ναῶ χάριν εύλαβείας» (document conservat a l'arxiu episcopal de Siros).

36 Markos N. ROUSSOS-MILIDONIS, *Syra sacra...*, p. 269, diu: «στο δεξι χέρι» ('a la mà dreta')!

37 «Έκ τε τής έν τῷ Ναῶ εικόνας τής Παναγίας, τεχνοτροπίας βυζαντινής, και έξ αύτης τής λατρείας Παναγίας της Φανερωμένης, ήτις είναι τελείως ζένη πρὸς τήν καθολικήν Έκκλησίαν» (Andreas DRAKAKIS, *Η Σύρος έπί Τυρκοκρατίας*, p. 161).

FIGURA 2. Icona primitiva de Faneromeni.

Cal dir que també sembla estrany que una icona amb la Mare de Déu de la Mercè (l'escapulari amb l'escut i les cadenes ho diuen clar) pugui pertànyer a una església ortodoxa. Potser un estudi tècnic seriós sobre aquesta icona podria aportar algun element per a la datació. Si fos de quan la capella era encara propietat d'ortodoxos, seria certament sorprenent. Però sembla més plausible que dati de quan ja era en mans de catòlics. En aquest cas podria servir per a establir quan passà dels ortodoxos als catòlics. Sense l'estudi tècnic esmentat, sembla que es podria datar, sense més concrecions, al segle XVIII.

Tornant a la construcció d'una nova església i a la comissió d'obres, quedà acordat que cada membre de la comissió pagaria una quantitat significativa de diners. Un d'ells, però, Nikólaos Ioannu Sargologos, en lloc de diners donà dos mil metres quadrats de terra per a l'edificació del temple, el pòrtic i el presbiteri (rectoria), com també sòl per a la construcció del camí comarcal de Khrussa. A més, va donar tota la pedra i el marbre que van poder treure del seu terreny per a la construcció del

temple.³⁸ Aquest Nikólaos Sargologos devia ser el propietari de la capella i de les terres adjacents, i una filla de Linardos Khalavazís – esmentat més amunt –, Maria, s’havia casat amb un Sargologos, de família catòlica.

El 24 de setembre de 1883, el bisbe Teòfil Massucci posà la primera pedra del nou temple. Sobre aquest fet hi ha una crònica de Nikólaos Khalavazís³⁹ publicada en el periòdic *Ανατολή* (26 de setembre de 1883), que traduïm:

Cap a dos quarts de 10 va començar solemnement el ritu de benedicció de la primera pedra, segons tots els ritus i normes de l’Església llatina. Dins d’aquesta primera pedra s’hi van posar, d’acord amb les normes eclesiàstiques habituals, diferents objectes metàl·lics amb la imatge de la Mare de Déu, de sant Francesc, del papa Lleó XIII, etc. També s’hi van posar monedes dels reis Jordi I i Otó I [...]. Va fer el panegíric don Jo. Fr. Dalèzios, professor de l’escola sacerdotal, [...] el qual va prendre com a tema [...] i va parlar molt encertadament de l’alliberament d’esclaus d’Àfrica per mediació de la Mare de Déu apareguda al segle XII, en memòria de la qual s’alça aquest temple.⁴⁰

També n’hi ha una breu ressenya al *Libro di memorie*:

Al giorno 24 di settembre il Vescovo si è recato al villaggio Φανερωμένη ove in mezzo a numeroso clero ed a numerosissimo popolo ha benedetto la pietra angolare e tutte le fondamenta della nuova chiesa che si va ad innalzare ivi a Dio, in onore della Madonna della Mercede pro Redemptione captivorum. Conservandosi l’antico titolo della prima chiesa, la quale servirà in seguito di sagrestia della nuova, e perciò si deve conservare alla nuova il titolo della prima.⁴¹

38 Tot això és recollit al *Libro di memorie: Dette memorie si vanno scrivendo da G. M. Alberti (vescovo di Sira (1851-1880) e don Nicola Sargologo (1881-1894)*. I una nota afegeix: «Ciò si nota per sola memoria, non per altro.» Aquest llibre és conservat a l’Arxiu Episcopal de Siros. És sabut que l’illa de Siros és rica en marbre. Ho recull també una crònica del diari *Ανατολή* del 25 de setembre de 1883.

39 Cal no confondre’l amb el calòger homònim propietari de la capella de Faneromeni.

40 Markos N. ROUSSOS-MILIDONIS, *Syra sacra...*, p. 176.

41 *Libro di memorie...*, núm. 230. Sobre el nom, una crònica del diari *Ανατολή* (setembre de 1890) diu que l’església i la Mare de Déu porten comunament el nom de Faneromeni, però que pròpiament el seu títol és: Παναγία του Ελέους (Mare de Déu de la Misericòrdia).

Queda clar, doncs, que l'església és dedicada a la Mare de Déu de la Mercè, però per la devoció que tenia l'antiga advocació, ja des que la capella era ortodoxa, es conserva el nom de Faneromeni.⁴² De fet, la petita capella, anomenada Faneromeni, tenia ja la icona esmentada, que representa la Mare de Déu de la Mercè.

En la primera pedra de la nova església s'hi feu la següent inscripció, en llatí i en grec:

Anno Domini MDCCCLXXXIII die XXIV Septembris sub Pontificatu Leonis Pp. XIII, regnante in Grecia Georgio I, Ego Fr. Theophilus Massucci Episcopus Syrensis posui primum lapidem pro Ecclesia aedificanda sub honore B. M. V. De Mercede pro redemptione captivorum.

Ἐν ἔτει Κυρίου αωπγ' τῆ 24 Σεπτεμβρίου ἐπὶ τῆ Ἀκροαρχιερατεία Λέοντος ΙΓ', βασιλευόντος ἐν Ἑλλάδι Γεωργίου τοῦ Α', ἐγώ, ὁ ἀδελφὸς Θεόφιλος Μασσοῦκης, Ἐπίσκοπος Σύρου, ἔθηκα τὸν πρῶτον λίθον πρὸς ἀνίδρυσιν Ἐκκλησίας εἰς τιμὴν τῆς Ἀειπαρθένου Μαρίας τῆς Ἐλεημοσύνης ἀντιτίμου ὑπὲρ ἐξονή τῶν αἰχμαλώτων.

Cal notar la traducció al grec del mot «Mercè»: Ἐλεημοσύνη, és a dir, 'pietat', 'compassió', 'misericòrdia'. Hi ha encara altres denominacions o formes de traduir al grec aquest terme, sempre referides a la Faneromeni de Siros, i alguna amb un esment clar a la redempció de captius: Παναγία ἀπελευθερωτρίας τῶν αἰχμαλώτων ἢ τῆς Φανερωμένης ('Mare de Déu d'alliberament de captius o de l'Aparició [Faneromeni]').

En aquesta ocasió, el sacerdot i mestre de l'escola episcopal Ioannis Dalézios va pronunciar un panegíric en el qual, prenent com a base l'alliberament d'esclaus, es referí a Jesucrist alliberador del gènere humà de l'esclavitud del dimoni. Aquesta prèdica tingué com a fruit uns ingressos que van superar les expectatives. I des d'aleshores, diu encara el *Libro di memorie*, cada diumenge es feia una col·lecta a la ciutat d'Ermúpolis, i un sacerdot de Siros en feu una a Constantinoble, on recollí

42 Una petita crònica al diari *Καθολικὴ* del 29 de novembre de 1945 diu que el temple va ser construït en honor de la «Mare de Déu de l'Alliberament dels esclaus» (Ἀπελευθερωτρίας τῶν αἰχμαλώτων Θεοτόκου), i més avall parla de la festa de «la Santíssima de l'Alliberament dels Captius, o Faneromeni» (τῆς Παναγίας ἀπελευθερωτρίας τῶν αἰχμαλώτων ἢ τῆς Φανερωμένης).

trenta lliures turques. Una crònica fa notar, a més, que els paletes, durant la construcció, van donar una dracma diària del seu jornal, és a dir, sis dracmes a la setmana.

La construcció, tanmateix, s'hagué d'aturar per manca de recursos econòmics, just quan faltava cobrir l'església. Ho diu el bisbe Massucci en una relació sobre la seva diòcesi enviada l'any 1888 a la Congregació de Propaganda Fide:

Nova Ecclesia S. Marie de Mercede vulgo dicta Faneromeni que est supra unum collem in medio insule Syre incepta fuit anno 1885, sed defectu mediorum non potuimus usque nunc tectum ei facere, unde suspensa remanet fabrica donec Maria Mater nostra nos provideat.

Simultàniament escriu una carta al papa demanant ajut econòmic «per compiere la fabrica di una sua Chiesa, e ristaurarne altre che sono in istato deplorable». També escriu una carta a la reina regent d'Espanya, Maria Cristina, sollicitant també una ajuda econòmica:

Maestà,

L'isola di Sira in Grecia, piccola per estensione ma grande per l'attaccamento dei suoi Cattolici alla Chiesa Romana, possedeva da più secoli una Cappelletta, dedicata alla SS.Vergine della Mercede. Ora a questa Cappella venne ultimamente sostituita dalla pietà del fedeli una magnifica Chiesa in onore della Madonna sotto lo stesso titolo, alla quale tuti gli abitanti dell'isola, cattolici e non cattolici, professano una somma devozione.

La Commissione, che per incarico del Vescovo sta ora alacrememente adoperandosi per condurre a termine la Chiesa in discorso, considerando l'origine portentosa di un sì caro titolo e i suoi storici rapporti colla gloriosa Nazione di Spagna, liberata col soccorso appunto di Nostra Signora della Mercede dal giogo dei Saraceni, si volge con fiducia a Vostra Maestà per implorarne un sussidio onde compire l'opera in discorso.

La Commissione prega Vostra Maestà di perdonarle l'ardire, con cui osò inoltrarsi sino al suo Trono. Ma a ciò venne animata dai nobili e magnanimi sentimenti, onde si segnala il suo bel Cuore, sempre generoso ovunque vi è un opera religiosa a sostenere.

La Commissione infine sarà lietissima se l'illustre nome della Maestà Vostra primeggerà nel catalogo dei suoi benefattori e promette che speciali preghiere saranno indirizzate al Cielo per la prosperità di Lei, della sua augusta Famiglia e di tutta la Spagna.

Di vostra Maestà Umilissimi Servitori Ambr. G. Mazzino.⁴³

Aquesta carta va rebre resposta de la Secretaria particular de la reina regent, en francès, datada a Sant Sebastià, en la qual s'excusava de no poder fer una aportació:

En reponse à la lettre que vous avez adressé à Sa Majesté la Reine Régente d'Espagne, [...] j'ai le regret de vous dire que je ne puis donner suite à votre demande mon Auguste Souveraine ayant en Espagne nombreuses oeuvres de bienfaisance auxquelles Elle doit prêter son concours.⁴⁴

Finalment, l'any 1890 es pogué reprendre i completar la construcció amb el sostre, la cúpula i la decoració interior, gràcies a la donació, segons diu el *Libro di memorie*, de dos senyors del poble de Vari, que van donar 4.000 francs l'un i 1.000 l'altre.

Així, el 24 de setembre d'aquell mateix any 1890, el bisbe Teòfil Massucci consagrà la nova església, en un acte molt solemne i molt concorregut. Testimonia aquest fet una làpida en llatí damunt l'entrada de l'església:

TEMPLUM HOC
IN HONOREM DEIPARAE DE MERCEDE
AERE PIORUM A FUNDAMENTIS ERECTUM
DIE 24 SEPTEMBRIS MDCCCXC
INAUGURATUM FUIT

Sobre la solemnitat d'aquest acte d'inauguració de la nova església, en tenim un testimoni publicat, dos dies després, el 26 de setembre, en el diari *Ανατολή*:

43 Carta conservada a l'Arxiu Episcopal de Siros.

44 Carta conservada a l'Arxiu Episcopal de Siros.

FIGURA 3.
Exterior de l'església de Faneromeni.

D'una manera esplendorosa es va celebrar ahir, en el temple que hi ha allà, a la muntanya, la festa de la Mare de Déu de la Misericòrdia, és a dir, de la Faneromeni. Va ser brillant la il·luminació des del vespre en els punts elevats al voltant de l'església; i al matí següent va aparèixer pertot arreu una gran munió de gent moguda per la devoció a la sempre Verge Maria i passant per la seva església, de manera que els uns s'hi prosternen i els altres aconsegueixen els seus vots. No solament els catòlics, sinó també molts orientals⁴⁵ nodreixen una gran devoció vers aquest temple de la Mare de Déu, i en el dia de la seva festa s'afanyen a complir els seus vots.

Per a presidir l'altar, el bisbe havia encarregat un gran quadre al pintor Ioannis Makrodimas. En la restauració del quadre s'hi ha pogut llegir la seva signatura: «Giovanni di Giorgio Makrodima pinse A. D. 1890».

El quadre representa la Mare de Déu de la Mercè segons el tipus de Misericòrdia, amb els braços estesos, amb un mantell sostingut a les puntes per àngels, i acollint sota el mantell una sèrie de personatges, entre els quals el papa (Gregori IX), d'una banda, i darrere seu, un frare, que porta al pit

45 És a dir, ortodoxos.

FIGURA 4.

Quadre de la Mare de Déu de la Mercè, sota el nom de Faneromeni, de Giovanni di Giorgio Makrodima.

l'escut mercedari, que ha de ser sant Pere Nolasc, i dos bisbes, i de l'altra banda, el rei Jaume I, dos frares, una monja i dos militars. La Mare de Déu porta un escapulari llarg, damunt el qual apareix, a l'altura del pit, l'escut dels mercedaris: la creu i, sota, les quatre barres. Als seus peus apareixen unes cadenes trencades. Tot i ser un quadre, no pas una icona, la Mare de Déu porta al cap incrustada una corona de plata, com també són recoberts de plata les mans i els peus, seguint la tradició popular grega ortodoxa.

Seria interessant de saber on es va inspirar el pintor Makrodimas per al quadre de Faneromeni. Segons l'estudi de Vicent F. Zuriaga, la representació de la Mare de Déu de la Mercè com a Misericòrdia apareix al segle XV⁴⁶ i, ja amb els atributs mercedaris de l'hàbit i l'escut, en gravats d'inicis del segle

46 Alguns han volgut veure la Mare de Déu de la Mercè en la clau de volta de la catedral de Barcelona, del 1379, que representa la Mare de Déu de la Misericòrdia.

xvi.⁴⁷ Zuriaga esmenta com a primer testimoni el gravat que apareix en l'edició de 1533 de l'obra *Speculum fratrum Ordinis Beatissimae Dei Genitricis Mariae de Mercede Redemptionis Captivorum*, de Nadal Gaver († 1474),⁴⁸ però, de fet, n'hi ha, almenys, un d'anterior (del 1521), que apareix en l'obra *Sillogismi Fris. Dnici. de Sancto Joanne del Pie de Puerto, regni Navarre, Ordinis Sacratissimi bte. Marie de Mercede, redemptionis captivorum. In insigni civitate salmanticensi, mense junio: Anno Dni. M.D.XXI.*⁴⁹ Cal notar que en aquests dos gravats els qui són protegits sota el seu mantell són frares i monges, sense la presència de sant Ramon de Penyafort, del rei Jaume, etc.⁵⁰

FIGURA 5.

La Mare de Déu de la Mercè en el gravat de l'obra *Sillogismi Fris. Dominici de Sancto Joanne del Pie de Puerto* i reproduïda al llibre *Santa María de la Merced*, Madrid, 1988.

Ara bé, quin podia ser el model més directe en el qual es va inspirar el pintor Makrodimas? Segurament un gravat del flamenc Peeter de Jode el Jove, d'Anvers (1606-1674). La composició és certament la mateixa: la Mare de Déu, amb l'escapulari mercedari, com a Misericòrdia, cobrint amb el mantell, sostingut per dos àngels, els personatges: el papa Gregori IX,

47 Vicent Francesc ZURIAGA SENENT, *La imagen devocional en la orden de la Merced: Tradición, formación, continuidad y variantes*, València, Institució Alfons el Magnànim, 2007, col·l. «Arxius i Documents», 42, especialment p. 238-249.

48 Reproduït per Vicent Francesc ZURIAGA SENENT, *La imagen devocional...*, p. 183.

49 És reproduït a la portada del llibre miscel·lani *Santa María de la Merced*, Madrid, 1988.

50 En el gravat de 1521 hi apareix també un noble.

el rei Jaume I, sant Pere Nolasc, sant Ramon de Penyafort, dos bisbes (un, segurament Bernat de Palou) i altres frares.⁵¹ També del segle XVII hi ha alguns gravats, publicats per Zuriaga que, de fet, segueixen el model de Peeter de Jode, per exemple, un gravat de Pedro Abadal (1630-1684),⁵² amb la mateixa composició exacta dels personatges, o un altre gravat d'autor anònim (s. XVII),⁵³ però que posa en primer terme els captius i, darrere, frares i bisbes.⁵⁴ Un altre gravat aportat per Zuriaga,⁵⁵ que atribueix a un autor anònim, és precisament el de Peeter de Jode.⁵⁶

FIGURA 6.

Gravat de Peeter de Jode el Jove (1606-1674),
que representa la Mare de Déu de la Mercè.

- 51 També la postura del cos de la Mare de Déu, amb una inclinació més marcada en el gravat de Peeter de Jode.
- 52 Núm. 005058, p. 87-88. L'obra de Vicent Francesc ZURIAGA SENENT, *La imatge devocional...*, conté un CD amb el recull de gravats i imatges de la Mare de Déu de la Mercè, als quals es refereixen els números indicats, així com també les pàgines.
- 53 Núm. 005059, p. 89-90.
- 54 Una representació exacta apareix en la porcellana de l'Alcora, del segle XVIII, conservada al Museu de Belles Arts de Castelló. Zuriaga (núm. 005120, p. 173-174) posa de costat els dos models.
- 55 Núm. 005060, p. 91-92.
- 56 Com que Zuriaga fa constar que aquest gravat, com molts d'altres, l'ha vist a l'Arxiu Històric de la Mare de Déu del Puig, es dedueix que allà certament no hi consta l'autoria de Peeter de Jode.

Dins l'església, a la part interior de la cúpula, hi ha la inscripció, en grans lletres: ΜΗΤΕΡΑ ΕΛΕΟΥΣ ΙΚΕΤΕΥΕ ΠΙΑ ΜΑΣ «Mare de Misericòrdia (o Pietat), prega per nosaltres».

El 8 de setembre de 1900, el bisbe Teodor Antoni Pòlitos (Θεόδωρος Αντώνιος Πόλιτος, 1894-1901) erigia l'església de Faneromeni en parròquia, per a la qual nomenava rector el reverend Gabriel Proveléggios (Γαβριήλ Προβελέγγιος). De l'erecció de la parròquia, en queda constància en una làpida a la façana, a l'esquerra de la porta principal:

†
 ΕΝΟΡΙΑ ΦΑΝΕΡΩΜΕΝΗΣ
 ΙΔΡΥΘΕΙΣΑ ΤΗΝ 8* ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ 1900
 ΤΕΚΜΗΡΙΟΝ ΠΙΣΤΕΩΣ ΚΑΙ ΣΤΟΡΓΗΣ
 ΤΗΣ ΕΠΙΑΡΧΙΑΣ ΣΥΡΟΥ
 ΚΑΙ ΤΟΥ ΠΟΙΜΕΝΟΣ ΑΥΤΗΣ
 ΘΕΟΔΩΡΟΥ Α. ΠΟΛΙΤΟ
 ΤΩ ΘΕΙΩ ΛΥΤΡΩΤΗ ΚΑΙ ΤΗ ΘΕΟΤΟΚΩ⁵⁷

Una altra làpida, en llatí, a la dreta de la porta, diu:

†
 JESUS CHRISTUS DEUS HOMO
 PRINCEPS PACIS
 VINCET REGNAT IMPERAT
 REGI SAECULORUM HONOR ET GLORIA
 SYRAE TEMPORE JUBILAEI MCM⁵⁸
 PONT. MAX. LEONE XIII

Aquesta església fou edificada al costat de l'antiga capella de Faneromeni, que ha estat restaurada. Atesa la multitud de fidels que es reuneixen a Faneromeni el 24 de setembre per a la celebració de la festa, l'any 1988, sota el bisbe Fragkiskos Papamanolis (Φραγκίσκος Παπαμανόλης, 1974-2014), fou habilitat un gran espai davant l'església,

57 «Parròquia de Faneromeni, erigida el 8 de setembre de 1900. Mostra de fe i orgull del bisbat de Siros i del seu pastor Teodor A. Pòlitos. A Déu Salvador i a la Mare de Déu.»

58 És realment la data que figura en la làpida, tot i que el jubileu de Lleó XIII era de l'any 1900, any també de la consagració de l'església de Faneromeni.

en una esplanada, amb un altar fix de pedra per a les celebracions a l'exterior. El 8 de maig de 1992, el mateix bisbe Papamanolis erigia l'església de Faneromeni en santuari, el Santuari de tot Siros: Πανουριανό Προσκόνημα. La devoció, però, a aquest santuari, depassa l'illa de Siros, ja que, sobretot el dia de la festa, hi acudeixen fidels de tot Grècia, amb presència també d'ortodoxos.⁵⁹

Tinos

A l'illa de Tinos trobem la Mare de Déu de la Mercè al poble de Kekhros (Κέχρος), com a titular de l'església parroquial.⁶⁰ El primer esment explícit del poble apareix l'any 1741, però no és fins al 1753 que trobem referències explícites de l'església. El 27 de maig d'aquest any, el bisbe de Tinos Luigi Guarchi (Αλουσιος Γουάρκης, 1738-1762) la visità. Per les descripcions que se n'han conservat sabem que l'església era dedicada a la Υπαπαντή του Κυρίου, advocació i festa coneguda a Occident com a Purificació de la Mare de Déu. Tres anys més tard (1756), en la relació feta pel visitador apostòlic Pietro Martire de Stefani, apareix dedicada a la *Mater misericordiae*. Cal tenir present, segons diu el P. Markos Fóscolos, arxiver diocesà de Tinos i historiador, que la Mare de Déu de la *Hypapantí* era anomenada sovint Mare de Déu de la Misericòrdia (του Ελέους ο της Ευσπλαχνίας).

L'any 1772, en la relació que fa, el 12 d'octubre, el bisbe de Tinos Vincenzo de Via (Βυκέντιος δε Βία, 1757-1799) a la Congregació de Propaganda Fide, l'església porta el títol de Μετάσταση της Παναγίας, és a dir, Assumpció de la Mare de Déu. Onze anys més tard, el 10 de setembre de 1783, el visitador apostòlic Giulio Maria d'Ameno, OFM, en la seva relació, diu que l'església de Kekhros, que depèn de la parròquia de Stení

59 Al Pireu, al barri de Ταμβούρια (Tamvúria), hi ha també una església, construïda l'any 1929 i erigida en parròquia l'any 1966, dedicada a la Faneromeni (Mare de Déu de la Mercè), devoció portada per habitants de Siros que es traslladaren al continent. I a la catedral llatina de Sant Dionís, a Atenes, també s'hi celebra la festa de la Mare de Déu de la Mercè (Faneromeni) el 24 de setembre.

60 Sobre la història d'aquesta parròquia, cf. Markos FÓSKOLOS, *Ιστορία των καθολικών Ενοριών Στενής - Μυρσίνης - Ποταμιάς - Κέκρου - Μέσης - Καθικάδου* (treball inèdit), p. 64-68. Agraïxo al bon amic P. Markos Fóscolos les referències i el material que gentilment em va proporcionar.

(Στενή), té dues naus, amb una columna al mig, amb dos altars; l'un és dedicat a l'Assumpció de la Mare de Déu (Μετάσταση της Παναγίας) i l'altre no té quadre.

Fins aquí, les dades que ens ofereixen aquests documents, que poden originar una certa confusió a causa dels canvis de títols. De fet, el títol esmentat de *Mater misericordiae* podria fer pensar en la Mercè, però en aquest cas sembla que no.

L'any 1798, l'església parroquial fou enderrocada i l'1 d'agost del mateix any fou consagrada la nova, dedicada a la Παναγία του Ελέους (Mare de Déu⁶¹ de la Misericòrdia) —és a dir, la Mare de Déu de la Mercè—, amb festa el 24 de setembre.

Un segle i mig més tard, durant l'episcopat de Φραγκίσκος Ζαλώνης (1842-1866), l'església fou novament enderrocada i al seu lloc en fou construïda una de nova (1854-1857), amb la mateixa advocació de la Mare de Déu de la Mercè, que és la que subsisteix. Per què fou construïda una nova església? Potser perquè l'edifici presentava algun perill tècnic? O potser, com insinua Markos Fóscolos,⁶² perquè altres pobles de l'illa tenien esglésies més grans i el poble de Kekhros no podia ser menys. L'església té dues naus; al fons de la principal, que és la de la dreta, hi ha la inscripció, amb lletres daurades en relleu damunt el fons blanc: B. V. M. DE MERCEDE. Sota la inscripció hi ha un quadre, del qual no es coneix la data exacta ni l'autor. Segurament havia estat pintat a Roma, a càrrec de la Congregació de Propaganda Fide, com en altres casos. Aquesta pintura presenta unes característiques especials. A la part superior, a l'esquerra de qui mira el quadre, hi ha un àngel amb una espasa, segurament sant Miquel; al costat dret, la Mare de Déu asseguda damunt núvols, portant l'Infant en braços a la seva esquerra, el qual sosté una creu amb la mà esquerra. Sota la Mare de Déu, al costat dret de qui mira el quadre, hi ha una figura d'home amb un bastó a la mà, mostrant una cama descoberta i amb un gos portant un pa a la boca: es tracta, sens dubte, de sant Roc, un sant que apareix en altres esglésies de l'illa de Tinos, devoció que respon al fet de molts casos de pesta, durant el període venecià i turc. A l'altre costat, sant Joan Baptista molt jove, portant una inscripció en llatí a les mans: «Ecce Agnus Dei».⁶³

61 Literalment, 'Santíssima', que és el terme habitual per referir-se a la Mare de Déu.

62 Markos FÓSKOLOS, *Ιστορία των καθολικών*, p. 67.

63 Cal notar que sant Joan és el patró de l'illa i el titular de l'antiga catedral d'Exomburg (fins al 1870).

FIGURA 7.

Quadre damunt l'altar de l'església de Kekhros (Tinos), que representa la Mare de Déu de la Mercè amb reminiscències de la Mare de Déu del Carme.

Entre les dues figures hi ha una mena de cova amb foc on apareixen dos caps humans. Evidentment, es tracta del purgatori, i, per tant, la Mare de Déu és la del Carme, oimés quan Maria porta a la mà uns escapularis com sol portar aquesta Mare de Déu.⁶⁴ Però, en aquest cas i malgrat el color obscur del quadre, resulta clar que en l'escapulari hi apareix l'escut mercedari (la creu i les quatre barres). Es tracta, doncs, de la fusió de dues tradicions marianes vinculades a escapularis: la de la Mare de Déu del Carme i la de la Mercè. Si bé originàriament l'escapulari de la Mare de Déu de la Mercè, amb l'escut quadribarrat, forma part de l'hàbit religiós, posteriorment apareix també sota la forma clàssica de l'escapulari

⁶⁴ Segons Markos Fóscolos, els catòlics de Tinos, en ser batejats, eren inscrits a la Fraternitat del Carmel, i era costum que tothom portés l'escapulari del Carme. I a la mateixa illa de Tinos, al poble de Potamià, hi ha la parròquia del Carme.

carmelità, però sempre amb l'escut quadribarrat, que la Mare de Déu porta a la mà.⁶⁵

És interessant de comparar aquest quadre – pintat, com deia, a Roma – amb el que sí que representa la Mare de Déu del Carme que presideix la nau de l'església sota la seva devoció⁶⁶ adjunta a la residència dels jesuïtes a l'illa de Siros. Aquest quadre (de la fi del segle XIX) és obra de Giovanni Gagliardi.⁶⁷ La composició és molt semblant: la Mare de Déu, que té el Nen en braços i amb la mà esquerra ofereix l'escapulari – aquí sí, el clàssic del Carme – a sant Simó Stock. Al centre, s'hi veu el purgatori. Aquests són, certament, els elements (sobretot el purgatori i l'escapulari en format reduït a la mà de la Mare de Déu) que apareixen en el quadre de l'església de Kekhros, amb una confusió entre la Mare de Déu de la Mercè i la del Carme. Sembla, doncs, clar que el pintor s'inspirà en un quadre d'aquesta darrera.

La Mare de Déu de la Mercè, titular de l'església de Kekhros, és anomenada Παναγία του Ελέους (Mare de Déu de la Misericòrdia), o Παναγία η Ξεσκαβώτρα (Mare de Déu l'Alliberadora d'esclaus) o també, amb la denominació més general, com a Siros, Παναγία η Φανερωμένη (Mare de Déu Faneromeni, l'Apareguda).

INTENTANT UNES CONCLUSIONS

El culte a la Mare de Déu de la Mercè, propi de Barcelona, fou estès pel papa Innocenci XIII a tota l'Església llatina l'any 1696 i en fixà la festa el 24 de setembre. A partir d'aleshores, la festa i la seva significació s'anà difonent progressivament en l'àmbit de tota l'Església catòlica. A Grècia, i concretament a l'illa de Siros, hi devia arribar, potser, per algun dels predicadors occidentals arribat a les illes Cíclades, o bé per

65 .Vegeu-ne exemplars en el llibre de Zuriaga.

66 Aquest títol li fou donat pels jesuïtes el 1744. Anteriorment, l'església havia estat coneguda com a Αγγελοχαρέτιστης ('la que ha rebut la salutació [angèlica]') i al segle XVI, sota el bisbe Marengos, havia portat el títol de Mare de Déu del Rosari. Cf. Andreas DRAKAKIS, *Η Σύρος επί Τουρκοκρατίας*, p. 181; Markos N. ROUSSOS-MILIDONIS, *Syros sacra...*, p. 218.

67 Cf. Andonis TZOUMAKIDIS, *Η θρησκευτική εικονογραφία της καθολικής Σύρου* (treball inèdit de postgrau a la Universitat de Tessalònica), p. 59-60, treball que gentilmente l'autor em va proporcionar.

les relacions dels bisbes d'aquestes illes amb Roma (alguns dels bisbes eren italians); en tot cas, no abans de mitjan segle XVIII. La devoció es concentrà concretament en la capella dedicada a la Faneromeni, al poble de Khrussa, originàriament ortodoxa i propietat de la família Khalavazís, esmentada per primera vegada l'any 1678 i especialment l'any 1685, i passada lentament a mans catòliques, certament després de la mort del darrer papàs ortodox assignat a la capella, Jordi Guize, mort l'any 1728.⁶⁸

Encara amb reminiscències ortodoxes, i conservant sempre el nom de Faneromeni, és segurament d'aquests anys – primera meitat del segle XVIII – que es podria datar la icona que representa ben clarament la Mare de Déu de la Mercè.⁶⁹ Aquesta advocació apareixerà nítidament en els documents posteriors sobre la construcció (1883) i la dedicació (1889) de la nova església de Faneromeni. A Tinos, al poble de Kekhros, el primer esment explícit a la Mare de Déu de la Mercè (Παναγία του Ελέους) apareix en la consagració de l'església del 1798, títol conservat en la nova església de 1854-1857, l'actual.

68 No s'acomplí, per tant, la voluntat que el culte de la capella passés de papàs a papàs, εις τοὺς γρεκοὺς.

69 Com he dit més amunt, manca un estudi tècnic de la icona.

